

Den danske kirke og modstandskampen
1940-45

DE TEOLOGISKE
HOVEDSTRØMNINGERS BETYDNING

AF
LASSE MORTENSEN

Den 4. januar 1944 likviderede tyske Gestapo-folk og deres danske hjælpere i Peter-gruppen præsten og digteren Kaj Munk i et såkaldt clearingmord, dvs. et drab på en fremtrædende dansk borger til gengæld for enten en tysk soldat, en tysk tjenestemand eller en dansk informant for tyskerne. For at gøre hævnmotivet klart for den danske befolkning forlangte besættelsesmagten ofte, at meddelelserne om begge drab skulle sidestilles i aviserne, med det formål at få den danske befolkning til at vende sig mod modstandsbevægelsens likvideringer. Denne fremgangsmåde fulgtes også i sagen om Kaj Munk. Meddelelsen om hans død på avisernes forsider blev sat op ved siden af meddelelsen om mordet på en dansk informant i Slagelse.

Det var ikke tilfældigt, at netop Munk blev offer for dette clearingdrab, da han gentagne gange offentligt havde vovet at give udtryk for mange »almindelige« danskernes holdning til besættelsessituationen. Dette havde indtil da været muligt, fordi den danske præstestand havde bibeholdt sin ytringsfrihed fra prædikestolen med henvisning til Haagerkonventionen af 1907, artiklerne 46 og 55 om henholdsvis gudstjenesters ukrænkelighed og offentlig ejendom. Mordet medførte, at præsterne gav sig til at revurdere, hvad de kunne (og turde) sige fra de danske prædikestole. Ytringsfriheden var jo at betragte som relativ, og mordet på Kaj Munk viste med al tydelighed, hvad konsekvensen nu kunne være ved at træde ved siden af. I København udløste drabet og den efterfølgende diskussion et konkret initiativ, nemlig oprettelsen af modstandsgruppen Kirkelig Hjælpeforening af 1944, der bestod af

kirkelige lægfolk, hvis opgave det var at beskytte gejstlige og ansatte ved Københavns Universitet, som var truet af den tyske besættelsesmagt. Denne gruppe er indtil nu kun blevet svagt belyst i den danske forskning, hvilket der kan være mange årsager til. En af dem er måske, at gruppen kort før befrielsen skiftede navn til Kirkens Front, samme navn som et illegalt blad, der havde eksisteret siden juli 1943. Forskningen kan have forvekslet disse to selvstændige grupper. En anden grund kan være det forholdsvis begrænsede kildemateriale. En tredje, at dens hovedopgave ikke endte med at være bevogtningen af gejstlige og universitetsansatte, men i stedet oprettelse af fødevaredepoter i københavnske kirker til bispisning af modstandsfolk. Dens virke kan derfor være blevet opfattet som alment socialt arbejde frem for reelt modstandsarbejde. Faktum er, at gruppen ydede en væsentlig indsats, særligt i månederne efter befrielsen, og i perioder beskæftigede op mod 1400 mennesker, mest kvinder, hvilket gør den endnu mere usædvanlig. I det følgende bruges gruppen som en konkret case i arbejdet med et andet mere generelt, men ligeledes underbelyst emne fra den danske besættelsehistorie, nemlig den danske folkekirkes og de menige præsters rolle i modstandsarbejdet.

Officielt støttede den danske folkekirke samarbejdslinjen med den tyske besættelsesmagt, også efter den 29. august 1943, hvor regeringen trak sig tilbage, og landet overgik til det såkaldte departementschefstyre. Som det vil fremgå, var der dog et væsentligt skel mellem, hvad kirken meldte ud, og holdningen blandt en stor del af de menige danske præster. Kirkelig Hjælpeforening af 1944 (herefter benævnt Kirkens Front) er et eksempel på dette.

Modstandsbevægelsen og modstandsbegrebet

Det her anvendte modstandsbegreb bygger på Esben Kjeldbæks bidrag til bogen *Danske tilstande – norske tilstande*, hvor han bl.a. beskæftiger sig med Dansk Samling og begrebet åndelig modstand: »I praksis begyndte Dansk Samlings åndelige modstandsindsats med provokatoriske, halvt illegale udgivelser som netop la Cours pjecer...«.¹ Åndelig modstand kan sidestilles med begrebet passiv modstand, dvs. modstand i ord og tanke mere end i fysisk handlen. Denne aktivitetstype kan potentielt fungere som katalysator eller motiverende kraft for aktiv, eller »fysisk«,

1 Esben Kjeldbæk: Modeliten – den danske modstandsbevægelses oprindelse og sammensætning. I Hans Fredrik Dahl m.fl. (red.): *Danske Tilstande – norske tilstande. Forskelle og ligheder under tysk besættelse 1940-45*, København 2010, s. 208.

modstand som fx sabotager, stikkerlikvideringer eller våbenmodtagelser. Passiv modstand dækker således mindre radikale og konsekvensbærende protestformer og afstandtagen såsom at smykke sig med Dannebrog, sælge varer af ringere kvalitet til tyskerne, undlade at fraternisere med fjenden – eller irettesætte personer, der gjorde dette. Kort sagt, den aktive modstand dækker hovedsagelig de aktiviteter, der overvejende kom til at finde sted i den mere organiserede modstandsbevægelse, mens den passive mere var at finde blandt menige danskere eller som tidlige skridt mod deltagelse i en mere aktiv, organiseret, modstandskamp. Definitionen kan dog være noget akavet i forhold til den illegale presse. Dennes fremmeste bidrag var at være alternativ meningsdanner, altså et idémæssigt virke, fx ved at sætte fokus på anti-nazistiske emner, der var bortcensureret i den regulære presse. Men bl.a. med baggrund i den store organisation, der ofte lå bag, og dens funktion som talerør for modstandsbevægelsen og andre illegale grupper såsom kommunistpartiet (efter juni 1941) må den karakteriseres som en aktiv modstandsform.

Den ovenfor omtalte modstandsbevægelse kan, hvis man anlægger et meget inkluderende perspektiv, tolkes som noget nær en massebevægelse, nemlig hvis man indbefatter både passiv og aktiv modstand, herunder personer, der kun overfladisk var i berøring med illegalt arbejde.² Modsat kan den også opfattes som en mere fragmenteret og isoleret elitebevægelse, der maksimalt endte med at rumme ca. 50-60.000 personer, svarende til mindre end to procent af den danske befolkning.³

Bo Lidegaard inddeler i *Kampen om Danmark 1933-45* modstandsbevægelsens opbygning i tre perioder, der: »... i tema og handlinger er indbyrdes så forskellige, at man i høj grad kan spørge, om det ikke ville være mere præcist at tale om *de* danske modstandsbevægelser«. ⁴ I årene 1940 og 1941 kom de sporadiske modstandsyttringer hovedsageligt fra de personer, der havde særlige muligheder for at handle, fx officerer fra hærens og flådens efterretningstjenester, som bl.a. leverede efterretninger til England. I 1942 og 1943 opstod en reel, ideologisk baseret, modstandsbevægelse, med kommunisterne som en særlig aktiv gruppe. Og i årene 1944 og 1945 begyndte modstandsbevægelsen at tage form af en mere demokratisk sindet massebevægelse, hvor drivkraften ikke længere nødvendigvis var ideologisk, men i højere grad et

2 Ibid., s. 210.

3 Bo Lidegaard: *Kampen om Danmark 1933-45*, København 2005, s. 562-564; Claus Bundgård Christensen m.fl.: *Danmark besat. Krig og hverdag 1940-45*, København 2009 (3. reviderede udgave), s. 643.

4 Bo Lidegaard: *Kampen om Danmark 1933-45*, s. 233.

ønske om blot at være med i kampen mod besættelsesmagten.⁵ Nærværende undersøgelse drejer sig om overgangen mellem anden og tredje periode. De politiske yderfløje – kommunister og Dansk Samling samt Konservativ Ungdom – stod her stadig stærkt i modstandsbilledet,⁶ men en bredere både politisk og apolitisk front begyndte samtidig at tegne sig,⁷ herunder også en bredere kristen front.

Elementer til en teoretisk forståelsesramme for modstandsbevægelsens kombination af lukkethed og diversitet kan findes i sociologen Mark S. Granovetters arbejde vedrørende stærke og svage bånds forskellige betydning for interaktionen mellem individer og grupper.⁸ Svage bånd er ifølge Granovetter mere fremmende for udveksling af viden og for organisatorisk eller økonomisk nyudvikling end stærke. Styrke defineres i den sammenhæng således: »The strength of a tie is a (probably linear) combination of the amount of time, the emotional intensity, the intimacy (mutual confiding), and the reciprocal services which characterize the tie«. ⁹

Efter sagens natur byggede den danske modstandsbevægelse i høj grad på stærke tillidsbånd og nært kendskab, ikke mindst i relation til rekrutteringen af nye medlemmer.¹⁰ Herved forelå, ud fra Granovetters tanker, en stor risiko for, at modstandsbevægelsen ville lukke sig om sig selv, med den konsekvens, at den ville have svært ved at opdage og assimilere nyttige tanker og idéer udefra, hvilket i værste fald kunne lede til stagnation og opløsning. Granovetter opererer dog også med begrebet *bridging*, der dækker over et svagt bånd, som sikrer informationsudveksling mellem to grupper bundet sammen af stærke bånd. De svage bånd er ikke strukturelt bærende, men ved at bygge bro til omverdenen bliver de essentielle for de stærkt sammenknyttede, operationelle grupperes udviklings- og overlevelsesmuligheder.¹¹

De enkelte modstandsgrupper voksede da også ofte frem som små og lukkede miljøer,¹² men med forskellige »broer« mellem dem i form

5 Ibid., s. 233-235.

6 Bo Lidegaard: Samarbejdspolitikens indre spænding. I Hans Frederik Dahl m.fl. (red.): *Danske Tilstande – norske tilstande*, s. 115-116.

7 Bo Lidegaard: *Kampen om Danmark 1933-45*, s. 332-339; Claus Bundgård Christensen m.fl.: *Danmark besat. Krig og hverdag 1940-45*, s. 643-645.

8 Mark S. Granovetter: The Strength of Weak Ties, *American Journal of Sociology* bd. 78, 1973, s. 1360-1380; Inge Bø & Per Morten Schiefloe: *Sosiale landskap og sosial kapital. Innføring i nettverkstenkning*, Oslo 2007, s. 185.

9 Mark S. Granovetter: The Strenght of Weak Ties, s. 1361.

10 Harald Sandbæk & N.J. Rald: *Den danske kirke under besættelsen*, København 1945, s. 89; Svend Arvid Birkeland: *Taget af tyskerne*, København 2007, s. 73.

11 Mark S. Granovetter: The Strenght of Weak Ties, s. 1362, 1371; Inge Bø & Per Morten Schiefloe: *Sosiale landskap og sosial kapital*, s. 186.

12 Esben Kjeldbæk: *Modeliten – den danske modstandsbevægelses oprindelse og sammensætning*, s. 210.

af fx de illegale blade og Frihedsrådet,¹³ der sikrede erfarings- og vidensudveksling mellem grupperne og om nødvendigt satte dem i forbindelse med nye medlemmer. Den enkelte modstandsgruppe stod med andre ord ikke som en fuldstændig isoleret enhed uden kontakt til omverdenen. Grupperne var typisk opstået i miljøer præget af stærke bånd, som var essentielle for både den primære gruppedannelse og den videre rekruttering. Denne artikels bærende case er et eksempel herpå, men den viser også potentialet for og fordelene ved at kunne inkludere andre og samarbejde med kredse, der var på afstand af den oprindelige kerne.

Tidligere litteratur om Folkekirken under besættelsen

Kun to væsentlige værker omhandler den danske folkekirke under besættelsen, og de behandler emnet ud fra væsentligt forskellige udgangspunkter. Det drejer sig om dels Harald Sandbæk & N.J. Rald (red.): *Den danske kirke under besættelsen* (1945), dels Erik Thostrup Jacobsen: *Som om intet var hændt. Den danske folkekirke under besættelsen* (1991).

Førstnævnte var allerede under udarbejdelse gennem de sidste måneder af besættelsen. Hensigten med værket var klar, nemlig at hylde de præster, der tog til genmæle og satte sig til modværge mod besættelsesmagten. Ikke kirken, ikke kirkeministeriet, men de enkelte præster rundt omkring i Danmark. Indledningsvis skriver pastor Harald Sandbæk bl.a.:

Men eet maa ganske vist ogsaa siges i Sandhedens Interesse. Den Indstilling i vor Kirke kom ikke ovenfra. Allermindst fra vort Kirkeministerium.

Værre Skamstøtte skal man vist have svært ved at rejse end de Forordninger, som uden nogen Form for Blufærdighed blev sendt ud derindefra.

Heller ikke vore Biskopper i samlet Flok syntes at have noget *virkeligt* at sige os, selv om de fleste af dem som Enkeltmænd stod tappert. For mange var det en stor Skuffelse, for andre maaske en Lettelse, da man ikke ville have yndet noget Optræk til en »bispemagt« eller Udtalelse »fra Kirken« – selv ikke paa saa beskeden en Maade.

13 Se bl.a. Jon Vedel: Oppositionen til Danmarks Frihedsråd 1943/44, *Historisk Tidsskrift* bd. 83, 1983.

Nej. Det kom fra en helt anden Fløj. Det kom *nedefra*. Det kom fra Pastor Jensen og Hansen og Nielsen rundt om.¹⁴

Artiklerne, som bogen består af, giver et insider-perspektiv på emnet, forstået således, at Sandbæk & Rald samt de øvrige af værkets bidragydere både var en del af modstandsbevægelsen og præster i den danske folkekirke og derfor selv havde stor andel i de beskrevne forhold. Ydermere havde de en klar dagsorden, nemlig at fremhæve den enkelte præsts egen modstandsvilje overfor særligt regeringens, men til dels også folkekirkens passivitet. Sandbæk & Ralds værk ligner derfor mere et helteepos over de folk, der stillede sig forrest og gik imod det onde, som havde besat Danmark, tøjlet landets regering og overgivet nationen i djævelens vold, end en nøgtern belysning af den danske modstandskamp.

Erik Thostrup Jacobsens værk er derimod blevet til som del af et forskningsprojekt på Odense Universitet 1986-89, der havde den danske folkekirke under besættelsen som sit specifikke emne. Udgangspunktet er:

Den tilværelsestolkning, som præsten gav hver søndag, måtte nødvendigvis bære præg af de nye forhold. I de små samfund var kirken den samlende institution, hvor menighedens folkelige og nationale sindelag fik udtryk ved afholdelse af møder, flagning m.m. Kirkelige funktioner som f.eks. afholdelse af kirkekoncerter med tyske orkestres deltagelse og præstens medvirken til at fremskaffe papirer til arierattester gjorde det umuligt at undgå involvering i den nye situation. ... Det er et centralt synspunkt i denne afhandling, at kirken under besættelsen generelt er at opfatte som et spejl af det øvrige samfund.¹⁵

Jacobsen tager således afsæt i, at kirken, dens personale og dens brugere, indgik i et større samfund og ikke kan forstås uden for denne kontekst. Jacobsen svigter dog sit udgangspunkt lidt ved hovedsagelig at fastholde fokus på folkekirken som institution og dennes stillingtagen til udefrakommende politiske påvirkninger samt de interne diskussioner, dette afstedkom. Det er således de biskopper og det kirkeministerium, som Sandbæk & Rald klart vendte sig imod, der er hovedpunktet for Jacobsen. Der levnes ikke meget plads til de enkelte præster rundt

14 Harald Sandbæk & N.J. Rald (red.): *Den danske kirke under besættelsen*, s. 15-16.

15 Erik Thostrup Jacobsen: *Som om intet var hændt. Den danske folkekirke under besættelsen*, Odense 1991, s. 10.

om i sognene. Endvidere strejfs det kirkelige engagement i den danske modstandsbevægelse kun sporadisk og medtages ikke i de endelige konklusioner.¹⁶

Dette er et legitimt valg fra forfatterens side, men resultatet efterlader, set i sammenhæng med problemerne hos Sandbæk & Rald, et tomrum i forskningen vedrørende netop det kirkelige og kristne engagement i modstandsbevægelsen. Sandbæk & Rald giver et indefra-perspektiv på forholdene, men endnu er der ikke blevet anlagt et udefra-perspektiv.¹⁷ Det er dette tomrum, jeg søger at bevæge mig ind i, i et første, eksempelbaseret forsøg på at afdække, hvorvidt der var en øget tendens til deltagelse i aktiv modstand fra visse dele af den danske folkekirke frem for andre.

Linjen til Luther

Besættelsestiden tydeliggjorde den diversitet, men også den sammenhængskraft, den danske folkekirke rummer. Perioden videreførte og forstærkede de teologiske stridigheder, der var opstået blandt de forskellige folkekirkelige retninger i 1930'ernes økonomiske og politiske krisetider. Fx så Indre Mission en direkte forbindelse fra mellemkrigs-tidens sekulariseringsorienterede politik – der bl.a. afskaffede den forkyndende kristendomsundervisning i folkeskolerne, forestået af den lokale præst – til den mørke tid, man nu befandt sig i.¹⁸ Besættelsen var Guds straf for menneskets hovmod og frafald.¹⁹

Den grundtvigianske fløj så ikke besættelsen som en straf fra Gud, men nærmere som en prøvelse.²⁰ Mennesket skulle ikke bekæmpe det onde, der nu styrede Danmark, men stå prøvelserne igennem som en samlet nation. Erik Thostrup Jacobsen beskriver det således: »Fokuseringen på sammenhængen mellem det indre og det ydre gjorde grundtvigianerne til aprilordningens faste støtter. Denne gav jo danskerne den frihed i de indre, åndelige forhold, som for de grundtvigske var de ydres forudsætning«. ²¹ Når nu både den danske regering og

16 Ibid., s. 253.

17 Om insider- og outsider-perspektiver, se bl.a. Russel T. McCutcheon: *Studying Religion*, London 2007; Thomas Athanasius Idinopulos, Brian C. Wilson & James Constantine Hanges (red.): *Comparing Religions: Possibilities and Perils?*, Leiden 2006.

18 Niels Knud Andersen & P.G. Lindhardt (red.): *Den danske kirkes historie*, bind 8, København 1966, s. 229.

19 Erik Thostrup Jacobsen: *Som om intet var hændt. Den danske folkekirke under besættelsen*, s. 37.

20 Ibid., s. 35.

21 Ibid., s. 39.

kongen selv manede til besindighed, ro, orden og værdig optræden,²² skulle kirken gerne gå forrest og vise det gode eksempel. Dette synspunkt syntes også at være fremherskende blandt landets biskopper, der tidligt og i enighed besluttede, at kirken som institution stillede sig bag regeringens samarbejdspolitik.²³

Grundtvigianerne og Indre Mission fremhæves her som repræsentanter for den danske folkekirke fordi de var – og er – de to største og de toneangivende retninger inden for folkekirken²⁴ og desuden tydelige repræsentanter for henholdsvis en såkaldt venstre- og højrekirkelig retning.²⁵ Bag de divergerende synspunkter lå grundige teologiske overvejelser, der bl.a. tog udgangspunkt i Luthers tanker under reformationen. Et centralt spørgsmål for ham var, hvorvidt det kunne retfærdiggøres, at den enkelte kristne brød lydighedspligten overfor øvrigheden, i form af fx konge og pave, og gik til kamp mod disse.²⁶

Kampen for at bringe det kristne liv tættere på de lutherske idealer stod centralt for Indre Mission, og man kunne i den daværende situation ikke vælge at se bort fra noget så centralt som lydighedspligten, der var tæt forbundet med Luthers to-regimentelære:

Derfor har Gud oprettet de to styreformer: den åndelige, som ved Helligånden skaber kristne og gode mennesker under Kristus, og den verdslige, som bremser de ikke-kristne og onde mennesker, så de udadtil er nødt til at holde fred og forholde sig i ro meget imod deres vilje.²⁷

For Luther var de kristne i alt, hvad de gjorde, bundet af deres lydighedspligt overfor øvrigheden, både den verdslige og den åndelige:

Enhver sjæl skal underordne sig statsmagten og øvrigheden. For der er ingen magt, uden at den er fra Gud. Men statsmagten, som er overalt, er forordnet af Gud. Den, der nu gør modstand mod statsmagten, gør modstand mod Guds ordning.²⁸

22 Ibid., s. 34.

23 Ibid., s. 33.

24 Martin Schwarz Lausten: *Danmarks kirkehistorie*, København 1987, s. 291.

25 Den danske folkekirkes retninger indeles traditionelt i to fløje, bl.a. ud fra deres grundlæggende teologiske udgangspunkt. Bl.a. grundtvigianerne, der finder det meste af deres teologiske kerne hos N.F.S. Grundtvig, placeres til venstre, mens Indre Mission, der traditionelt bygger mere på Luthers lære, placeres til højre, bl.a. sammen med Tidehverv. Se fx skema hos Erik Thostrup Jacobsen: *Som om intet var hændt. Den danske folkekirke under besættelsen*, s. 11.

26 Jf. Torben Christensen m.fl.: *Luthers skrifter i udvalg*, bd. IV, *Evangelium og samfundsliv*, København 1964, s. 156.

27 Ibid., s. 165.

28 Ibid., s. 161.

Dette skal forstås således, at rettroende kristne lever et liv i pagt med Guds ord og derfor ikke har behov for statsmagten til at regulere deres liv. De verdslige love og forordninger, samt de straffe, de udløser, er udelukkende udtryk for et behov for at regulere de ikke-kristne. Derved deles menneskeheden i to, hvor de rettroende kristne ledes af Guds love, og de vantro ledes af den verdslige øvrigheds love. Rettroende kristne må gerne fungere som redskab for denne verdslige statsmagt og gribe til våben, hvis denne kræver det af dem, men de må aldrig selv aktivt benytte statens magtmidler overfor andre.²⁹ Med dette sagde Luther samtidig, at den verdslige statsmagt kun har rettighed over det verdslige regimente, og aldrig kan lovgive eller dømme i åndelige anliggender.³⁰

Luther og Danmarks besættelse

For Indre Mission stod det klart, at Luthers lære var grundlaget for afgørelsen af, om man kunne bryde øvrighedens påbud om opretholdelse af lov og orden. Så længe regeringen og kongen ikke søgte at styre og dømme i åndelige anliggender, brød de ikke med toregimentelæren, og det var derfor ikke i første instans tilladt at yde modstand. Også de danske biskopper støttede regeringen og kongens bud; dog, i og med at disse, ifølge Luther, ikke havde forrang overfor kristne i almindelighed,³¹ var deres ord kun at betragte som en vejledning. Man stod som troende selv med den endelige beslutning. Her mente Indre Mission som nævnt, at den tyske besættelsesmagt var det onde selv, sendt af Gud for at straffe mennesket. Gud kunne ikke forlange, at man underlægger sig denne onde myndighed, da det ville være at kræve, at man syndede mod sig selv. Gud kunne ikke kræve synd. Derimod var det tilladt at bryde lydighedspligten, hvis øvrigheden krævede synd, og således også tilladt at gå til aktiv kamp mod besættelsesmagten, selvom både biskopper, regering og kongen talte imod dette.

Luthers lære foreskrev også, at:

... har modparten samme stilling som du, eller en lavere, eller er det en fremmed øvrighed, så skal du først tilbyde ham fred og forsoning, sådan som Moses lærte Israels børn. Vil han ikke det, så tænk på dit eget bedste og forsvar dig med magt imod magt ...³²

29 Ibid., s. 176.

30 Ibid., s. 184.

31 Ibid., s. 189.

32 Ibid., s. 195.

Besættelsesmagten var netop en sådan fremmed magt, der søgte at fremme egne interesser på bekostning af dansk lov, og som begrænsede de danske præsters virke ved at pålægge dem censur og irettesætte dem, med kirkeministeriet som medie. Derved rørte de ved selve den kristne tro, hvilket gav mulighed for at bryde med lydighedspligten og gå til aktiv modstand.

Et oprør mod øvrigheden kunne altså godt legitimeres i både teologien og historien, et resultat pastor Regin Prentner – som var inspireret af den kritiske schweiziske teolog Karl Barth – også nåede frem til i skriftet *Kirken og Retten* fra marts 1944:

Efter at den danske Regering og Kongen er hørt op med at fungere, har Besættelsesmagten, og det vil sige *den militære Magt*, det øverste Ansvar for, at den offentlige Orden genoprettes og sikres (Art. 43 (*Haag-konventionen af 18. Oktober 1907, III afsnit*)). Det kan kun ske, når Retsgrundlaget fastholdes. Naar dette skydes til Side og erstattes af Vilkaarlighed, bliver det umuligt for det, der er tilbage af den danske Øvrighed, at udføre sin Gerning og Umuligt for Kirken at formane til Lydighed mod Øvrigheden.³³

Den indremissionske pastor, senere biskop over Københavns stift, Willy Westergaard Madsen forsvarede efter befrielsen i lignende toner den aktive deltagelse i modstandskampen:

Det er Kirkens Opgave at forkynde Evangelium, og Øvrighedens at bære Sværd. Men hvor fremmed Voldsherredømme forhindrer den lovlige Øvrighed i at gøre, hvad der er dens Pligt, da maa det da vidst være Kirkens Kristenpligt at hjælpe den til igen at blive det, den skal være, Guds Redskab til Straf for det Onde.³⁴

Grundtvig og folkeånden

Grundtvigianerne anskuede forholdene noget anderledes. Frem for Luther greb de fat i Grundtvig og folkeåndsbegrebet. Her siges det bl.a., at mennesket er skabt af støv og ånd.³⁵ Ånden adskilte mennesket

33 Jørgen Glenthøj: *Kirkelige dokumenter fra besættelsestiden. Officielle og uofficielle hyrdebrev, bekendelser og erklæringer fra den danske kirke samt tillæg fra den norske kirke og tyske bekendelseskirke*, Sabro 1985, s. 23.

34 Harald Sandbæk & N.J. Rald (red.): *Den danske kirke under besættelsen*, s. 96.

35 Martin Schwarz Lausten: *Danmarks kirkehistorie*, s. 224.

fra andre levende væsner og var en del af den livsånde, som Gud vakte Adam til live med: »Ånden udtrykker sig først og fremmest i sproget, det levende ord. Det er som nævnt også det medium, hvori Gud meddeler sig til mennesket. Dernæst er mennesket aldrig et løsrevet individ, men en del af et folkeligt fællesskab som fx det danske«. ³⁶

Folkeånden definerer i mange henseender mennesket, både i forhold til Gud og i forhold til andre mennesker. Nationen er ikke kun en fysisk enhed, men en del af menneskets indre, og den danske nation er således udtryk for det danske folks ånd. Ud fra den forståelse var det naturligt at støtte den danske regerings stilling i forhold til den tyske besættelsesmagt.

I og med, at nationen var forankret i menneskets og folkets indre, var det også først og fremmest i det indre, at den skulle forsvares, så den på et senere tidspunkt igen kunne få et ydre institutionelt udtryk. Så længe det danske folk bevarede det danske sind og den indre folkeånd, der bandt det sammen som nation, kunne den tyske besættelsesmagt aldrig vinde krigen. Den kunne tage det fysiske landområde, men aldrig nationen. Samme argumentation lå officielt til grund for biskoppernes beslutning om at støtte regeringens samarbejdslinje. ³⁷

En lignende forståelse af sammenhængen mellem danskeren og nationen via folkeånden giver præsten Poul Borchsenius udtryk for i sine erindringer om besættelse, hvor han bl.a. skriver:

Trods alt er det danske og det kristne vævet saadan ind i hinanden gennem 1000 Aars Historie, at det er svært at skille dem fra hinanden. Vor Kristendom blev ikke farveløst international, men dansk, og dybt ned i det danske gaar Kristendommens Bølgeslag. Som Flaget bærer Korsets Tegn og er farvet rødt og hvidt, hører det lyse danske og Kristendommen sammen. Og som altid greb Kongen rigtigt, da han et Par Gange under Krigen skulde tale til sit Folk og klædte sine Ord i gamle Salmetoner: »Han, som har hjulpet hidindtil, han hjælper nok herefter« og »Trange Tider langsomt skrider«. ³⁸

Borchsenius, der var præst på Randersegnen, men tidligere havde været ved Absalons Kirke i København, ³⁹ erklærede sig selv som stående

³⁶ Jes Fabricius Møller: *Grundtvigianisme i det 20. Århundrede*, København 2005, s. 17 f.

³⁷ Erik Thostrup Jacobsen: *Som om intet var hændt. Den danske folkekirke under besættelsen*, s. 33-35.

³⁸ Poul Borchsenius: *Kæmp for alt – Billeder fra en dansk provinsby under Gestapos søgelys*, København 1946, s. 35.

³⁹ Paul Nedergaard (red.): *Personalthistoriske, sognehistoriske og statistiske bidrag til en dansk præste- og sognehistorie (kirkelig geografi) 1849-1949*, bd. 8) København 1964, s. 46-47.

uden for nogen kristen retning, men han støttede den danske modstandskamp.⁴⁰ At biskoppernes opbakning betød noget for Borchsenius, selvom han gik imod deres bud om at opretholde ro og orden, viser følgende citat, der omhandler reaktionen på den tyske aktion mod de danske jøder natten til den 2. oktober 1943, kort før Borchsenius selv blev tvunget i eksil i Sverige. Bl.a. skriver han:

Men det stærkeste Vidnesbyrd om den klare kirkelige Holdning blev dog givet den 3. Oktober 1943, Dagen efter at de bestialske Jødeforfølgelser startede. For mig er det den stolteste Dag, jeg har levet som dansk, kristen Præst, da jeg kunne oplæse Biskoppernes skarpe og klare Protest mod dette sidste Udslag af syg, tysk Mentalitet. Ofte havde jeg selv trukket Linierne op, saa klart jeg kunde, naar jeg stod paa min Prædikestol, men den Dag kunne jeg gøre det, ikke paa egne Vegne, men med hele Kirkens Autoritet bag mig.⁴¹

Grundtvig kontra Luther

Indre Missions og grundtvigianernes forskellige tilgange illustrerer tydeligt, hvad der var på spil for både kirken, biskopperne, præsten og den kristne lægmand, og hvilke teologiske overvejelser hver enkelt skulle gøre sig forud for en beslutning for eller imod et givet standpunkt. Spørgsmålet om en folkeånd, og hvorvidt man var kristen eller dansk først, var centrale holdepunkter for både grundtvigianere og Indre Mission og derfor også områder, der skilte vandene. Var man dansk først, kæmpede man for nationen. Og var nationen først og fremmest et indre holdepunkt, skulle kampen derfor også stå i det indre. Var man derimod kristen først, kæmpede man udelukkende for det evige gudsrige, og alt hvad der truede dette, skulle bekæmpes, både i det indre og i det ydre.

På grundlag af sådanne overvejelser blev fronterne mellem grundtvigianere og Indre Mission trukket skarpt op. Deres holdninger til og reaktion på situationen var kun et udslag af et politisk eller personligt standpunkt, men i endnu højere grad et udslag af noget centralt i den enkeltes tilværelse, både den jordiske og den evige himmelske. Som eksemplet med Poul Borchsenius illustrerer, var der dog også plads til

40 Ibid.

41 Poul Borchsenius: *Kæmp for alt – Billeder fra en dansk provinsby under Gestapos søgelys*. Forlaget Povl Branner. København. 1946, s. 34.

den personlige udlægning af ens kristne overbevisning, og derfor fandtes der også grundtvigianere, som støttede kampen mod den tyske besættelsesmagt, som fx Eliaskirkens residerende kapellan fra 1945-1965 Haakon Falcke, der bliver nærmere omtalt senere, og den grundtvigianske biskop på Fyn 1938-58, Hans Øllgaard, der i september 1944 blev medlem af Frihedsrådet.⁴² Der var naturligvis også indremissionske, der valgte at stå uden for modstandskampen, som præsten Anders Christopher Malling, der før 1940 havde været medlem af det danske nazistparti, men under besættelsen valgte udelukkende at passe sin stilling som præst i Brøns sogn i Sønderjylland.

Ikke kun grundtvigianere og Indre Mission stod i dette dilemma, men alle kristne retninger i Danmark. Grundtvigianerne og Indre Mission tjener her blot som eksempel for henholdsvis den teologiske venstre- og højrefløj i den danske folkekirke. Blandt andre kristne retninger kunne man nævne Tidehvervsbevægelsen, der via bl.a. præsterne Tage Schack og Kaj Thaning, stod stærk placeret i den danske modstandsbevægelse.

Andre kristne modstandsgrupper

På grund af skellet mellem grundtvigianere og Indre Mission i den danske folkekirke samt biskoppernes officielle opbakning til samarbejdslinjen var selv de menige præster, som ikke støttede kirkens officielle position, længe om at tage skridt til samling uden om biskopperne. Der havde helt fra starten af 1941 været tale om, hvorledes kommunikationen mellem landsdelene skulle sikres, såfremt Danmark blev underlagt norske tilstande.⁴³ Først med regeringens afgang den 29. august 1943 kom der dog handling bag ordene med dannelsen af Præsternes Uofficielle Forening (P.U.F.). Denne blev stiftet den 31. august 1943, hvilket viser, at der var gjort et stort forarbejde allerede inden regeringens afgang.⁴⁴ En af bagmændene var den indremissionske Thorkild Glahn,⁴⁵ som, sammen med Paul Nedergaard fra Kirkeligt Centrum,⁴⁶

42 Erik Thostrup Jacobsen: *Som om intet var hændt. Den danske folkekirke under besættelsen*, s. 195.

43 Ibid., s. 88. Om begrebet norske tilstande, se Gerda Gram: *Norske tilstande. Norge under 2. Verdenskrig*, Odense 1986.

44 Erik Thostrup Jacobsen: *Som om intet var hændt. Den danske folkekirke under besættelsen*, s. 153.

45 Paul Nedergaard (red.): *Kirkelig Haandbog*, København 1943, s. 278.

46 Kirkeligt Centrum var ikke en kristen retning, men et forum for folk fra forskellige kristne retninger, der havde det fælles ønske at fremme det lutherske evangeliske budskab samt yde modstand mod de tiltag, som i højere og højere grad førte til en verdsliggørelse af samfundet. De delte derved delvis værdigrundlag med Indre Mission, jf. Erik Thostrup Jacobsen: *Som om intet var hændt. Den danske folkekirke under besættelsen*, s. 17, 59.

H.P. Honoré fra Kirkeligt Forbund⁴⁷ samt Fritz Lerche, der bl.a. var med i KFUM,⁴⁸ og N.J. Rald, dannede foreningens styregruppe.⁴⁹ Ikke mindre end fire ud af fem var fra kristne retninger, som lå til højre i det religiøse landskab, hvilket bestyrker billedet af, at aktivismen blandt de menige præster var større i denne del af kirken.

Foreningens formål var, ud over at sikre kommunikationen mellem de forskellige landsdele, at støtte præster, der var gået under jorden, samt disses familier økonomisk, et formål, der blev samlet store summer ind til.⁵⁰

Den anden af de to største, og i efterkrigstiden mest omtalte, religiøst ansporede illegale grupper var bladet *Kirkens Front*, som, udover navnefællesskabet, intet havde med den nedenfor skildrede modstandsgruppe Kirkens Front at gøre. Bladet blev stiftet i juli 1943, altså kort før regeringens afgang, som resultat af den stigende censur mod legale blade, heriblandt også landets menighedsblade.⁵¹ Bagved stod en gruppe teologistuderende, der for de flestes vedkommende var medlemmer af eller sympatiserede med Dansk Samling, et midtsøgende kristent-nationalt orienteret politisk parti, stiftet 1936.⁵²

Hvorfor Kirkelig Hjælpeforening af 1944 valgte at antage samme navn som dette illegale blad, har desværre ikke været muligt at afdække. Den eneste omtale, jeg har fundet vedrørende navneændringen, er en reportage i Kristeligt Dagblad fra et pressemøde omhandlende Kirkens Front den 28. maj 1945, hvor det hedder: »Da Befrielsens Dag nærmede sig, tog Organisationen af praktiske Grunde Navneforandring til »Kirkens Front« og som saadan vil den være kendt i vide Kredse«. ⁵³ Hvad der kan ligge i disse »praktiske Grunde«, bliver berørt senere i undersøgelsen.

47 Kirkeligt Forbund var dannet i 1933 med det mål at skærpe fokus på den luthersk-evangeliske bekendelse. Adskillelse mellem kirke og stat var en erklæret hensigt, med henblik på at mindske statens indflydelse på de kirkelige affærer. Medlemmerne var hovedsagelig fra Indre Mission og folk med tilknytning til Kirkeligt Centrum, jf. Erik Thostrup Jacobsen: *Som om intet var hændt. Den danske folkekirke under besættelsen*, s. 17, 88.

48 Paul Nedergaard (red.): *Kirkelig Haandbog*, s. 315.

49 Erik Thostrup Jacobsen: *Som om intet var hændt. Den danske folkekirke under besættelsen*, s. 153.

50 Rundskrivelse til landets præster af 25/2-44; Rundskrivelse til landets præster af 11/6-45, begge fra arkivalier vedrørende P.U.F., Rigsarkivet.

51 Erik Thostrup Jacobsen: *Som om intet var hændt. Den danske folkekirke under besættelsen*, s. 138.

52 Henrik Lundbak: *Staten stærk og folket frit*, København 2001, s. 57 f.

53 Kristeligt Dagblad, 29. maj 1945.

Modstandsgruppen Kirkens Front

Hverken P.U.F. eller det illegale blad *Kirkens Front* beskæftigede sig direkte med væbnet modstand, og det har derfor ofte været den »våbenløse« modstandskamp, der har været toneangivende for billedet af den danske præstestand under besættelsen. Dette billede ændrer modstandsgruppen Kirkens Front dog på. Efter clearingmordet på Kaj Munk 4. januar 1944 opstod den »... med det uskyldige nominelle Formaal at yde vanskeligt stillede Præster Hjælp til Anskaffelse af Præstekjoler – hvilket naturligvis aldrig blev realiseret. Det uofficielle Formaal var i første Omgang ved Hjælp af bevæbnede Grupper at beskytte Personer, der var knyttet til Kirke og Universitetet, mod den samme Skæbne, som overgik Kaj Munk«. ⁵⁴

Det organisatoriske udgangspunkt var en række små væbnede enheder, særligt rekrutteret blandt lokale KFUM-grupper, ⁵⁵ der skulle varetage beskyttelsen af fremtrædende borgere, som havde påkaldt sig besættelsesmagts negative opmærksomhed. Det har desværre ikke været muligt at finde kilder, der direkte beskriver disse beskyttelsesopgaver, men vagtholdene beskrives af førnævnte pastor Willy Westergaard Madsen i Sandbæk & Ralds værk *Den Danske Folkekirke under Besættelsen*. Her skriver han bl.a.: »Rundt omkring i Menighedshuse og Privathjem Samledes Grupper paa 6-8 Mand, som under Instruktørers Ledelse lærte at behandle de forskellige Skydevaaben. Lød der saa i det Hjem lidt rigeligt med Klik under Vaabenbrugen, lod det sig med Omhu udtyde som en Nybegynders famlende Forsøg paa en Skrivemaskine«. ⁵⁶ Samtidig nævnes det af pastor N.J. Rald, i Københavns Stifts årbog fra 1946, at: »Efter Mordet paa Pastor Tage Schack [9. april 1945] fik Præsterne i København Besked om, at en Udrykningskolonne fra »Kirkens Front« var parat hver Nat og kunde tilkaldes telefonisk«. ⁵⁷

Som tidligere nævnt var det dog ikke disse væbnede enheder, der endte med at blive centrale i gruppens arbejde, men derimod oprettelse af et større netværk af fødevarerdepoter i københavnske kirker.

Frode Jakobsen og Kirkens Front

En af hovedmændene bag tanken om oprettelsen af disse lagre var Frode Jakobsen, ⁵⁸ grundlægger af modstandsgruppen Ringen, som bl.a.

⁵⁴ Kristeligt Dagblad, 29. maj 1945.

⁵⁵ Harald Sandbæk & N.J. Rald (red.): *Den danske kirke under besættelsen*, s. 89.

⁵⁶ Ibid., s. 89.

⁵⁷ N.J. Rald: Københavns Stift og Besættelsen. I Paul Nedergaard (red.): *Årbog for Københavns Stift. Københavns Stifts Landemøde 1946*, s. 55.

⁵⁸ Jørgen H. Barfod: København kampklar. Københavnsledelsen og den illegale hær 1943-45, *Årsskrift for Frihedsmuseets venner* 1988, s. 53.

rummede mange af de socialdemokratisk orienterede modstandsfolk.⁵⁹ Frode Jakobsen var dertil medstifter af Danmarks Frihedsråd og et af de få oprindelige medlemmer af Rådet, der ikke i løbet af besættelsen blev tvunget i eksil eller taget af Gestapo. Dette gjorde ham til en af de mest indflydelsesrige personer i den del af den danske modstandsbevægelse, der var organiseret under Frihedsrådet.⁶⁰ Baggrunden for Jakobssens ønske om at oprette disse depoter var en række større sabotageaktioner i juni 1943. Besættelsesmagtens repressalier herfor resulterede i optøjer landet over, der kulminerede i folkestrejken i København i sommeren 1944,⁶¹ som lammede byen i flere dage og afskar den fra forsyninger udefra.⁶² Efterfølgende fastslog Jakobsen:

Endelig har prøven lært os en række praktiske ting, så at vi, stillet overfor en lignende situation, en anden gang kan være bedre forberedt.

Et af de svageste punkter var forsyningen med fødemidler.

Det må tilrådes alle i de antagelige bevægede måneder, vi endnu har tilbage, til enhver tid at have forråd liggende, som man kan klare sig med nogle dage uden tilførsler. Derudover må der under strejke gøres alt, hvad der står i vores magt, for at skaffe mad frem til befolkningen.⁶³

Som repræsentant for Frihedsrådet iværksatte han nu oprettelse af fødevarelagre i København, en opgave han tildelte P.U.F.. Det viste sig imidlertid, at Frihedsrådets lokale ledere i København var i færd med at opbygge et lignende netværk af fødevaredepoter under ledelse af Egil Barfod, der, ud over at være medlem af Frihedsrådets lokale ledelse i København, også var en del af Dansk Samling.⁶⁴ Forvirringen omkring oprettelsen af depoterne førte til en længere intern debat omkring Frihedsrådets øverste ledelses beføjelser og ansvarsområder kontra de lokale ledere.⁶⁵ Enden på hele denne affære blev et kompromis, hvorunder københavnerledelsen, med Egil Barfod i spidsen, fik ansvaret for

59 Claus Bundgård Christensen m.fl.: *Danmark besat. Krig og hverdag 1940-45*, s. 645-646.

60 Ibid., s. 824.

61 Ibid., s. 454 ff.

62 Jørgen H. Barfod: *København kampklar. Københavnsledelsen og den illegale hær 1943-45*, s. 45-55.

63 Frode Jakobsen: *I Danmarks Frihedsråd*, bd. 1, København 1975, s. 213.

64 Jørgen H. Barfod: *København kampklar. Københavnsledelsen og den illegale hær 1943-45*, s. 45, 53.

65 Ibid., s. 53 f.

den videre opbygning og udvidelse af depotnetværket, men med udgangspunkt i Frode Jakobsens model. I den forbindelse overgik ansvaret fra P.U.F. til Kirkens Front,⁶⁶ bl.a. fordi P.U.F., som landsdækkende organisation, ikke havde samme kontakt til og føling med de lokale københavnske menigheder som Kirkens Front, der hurtigere kunne stable en effektiv organisation på benene. Således blev Kirkens Front en central del af det operative regionsbaserede modstandsnetværk, som engelske SOE (Special Operations Executive) i samarbejde med Frihedsrådet forsøgte at skabe.⁶⁷ Kirkens Front fik ansvaret for bespisningen af frihedskæmperne i seks af Københavns syv militære afsnit, nemlig Østerbro, Vesterbro, Nørrebro, Gentofte, Vanløse og Amager,⁶⁸ samt bevogtningen af syv af Københavns største og vigtigste museer.⁶⁹ Fronten gik med andre ord fra at være et undseeligt lokalt vagtværn til at blive en del af det, der var tænkt som en samlet dansk undergrundshær. Heri var de tiltænkt rollen som modstandsbevægelsens forsynings-tropper.

Det var i forbindelse med dette skift i Kirkens Fronts primære formål, at gruppen skiftede navn fra Kirkelig Hjælpetjeneste af 1944 til Kirkens Front. Dette kan skyldes et ønske om, via navnet, at antyde, at der stod en samlet dansk kirke bag modstandskampen, men kan også være et signal om, at Kirkelig Hjælpetjeneste af 1944 ikke suverænt stod for depotarbejdet, men at P.U.F. beholdt en vis indflydelse. Denne teori understøttes af, at P.U.F. som gruppe var nært knyttet til Ringen,⁷⁰ og at netop enheder fra Ringen stod for bevogtningen af en række af de depoter, Kirkens Front opbyggede.⁷¹ Endvidere nævnes det i bogen *Gjentofte Kommune under Besættelsen 1940-1945*, at pastor ved Jægersborg Kirke, Lars Emil Stubbe Teglbjærg, både var leder af den kommunale afdeling af P.U.F. og med i ledelsen af Kirkens Fronts forplejningstjeneste i området. En vis organisatorisk sammenhæng mellem de to grupper forekommer sandsynlig, men kan dog ikke positivt eftervises.⁷²

66 Eliaskirkens Menighedsblad, august og september, 1945.

67 Frihedsrådet og SOE havde inddelt Danmark i syv regioner (Nordjylland, Midtjylland, Sønderjylland, Fyn, Sjælland, Hovedstaden og Bornholm) med hver deres lokale ledelse. Disse stod bl.a. for at opbygge og koordinere et beredskab, der kunne træde i kraft i forbindelse med befrielsen. Frihedsrådets ledelse i København (Københavnrelledelsen) inddelte yderligere Region Hovedstaden i syv afsnit med hver sin lokale leder.

68 Reviderede Regnskaber for modstandsorganisationen Kirkens Front, Rigsarkivet.

69 Harald Sandbæk & N.J. Rald (red.): *Den danske kirke under besættelsen*, s. 89.

70 Jon Vedel: *Oppositionen til Danmarks Frihedsråd 1943/44*, s. 87.

71 Reviderede Regnskaber for modstandsorganisationen Kirkens Front, Rigsarkivet

72 L. Gotfredsen og J.H. Landt: *Gjentofte Kommune under Besættelsen 1940-1945*, Historisk-topografisk Selskab for Gjentofte Kommune 1947, s. 245.

Kirkens Front og Westergaard Madsen

Med omlægningen af Kirkens Fronts formål i midten af 1944 blev Willy Westergaard Madsens en central person, idet han på dette tidspunkt var generalsekretær i De Samvirkende Menighedsplejer,⁷³ en paraplyorganisation for diakonalt arbejde i København⁷⁴. I kraft af god adgang til indkøb af fødevarer i en rationeringstid kunne han agere dække for erhvervelse af de store mængder fødevarer, der blev opmagasineret i visse københavnske kirker, op imod 100 tons i hver af dem.⁷⁵ Hvordan dette dække er kommet i stand, siger kilderne intet om, men Menighedsplejerne har uden tvivl haft god kontakt til Eliaskirken, som var særdeles engageret inden for diakonalt arbejde og samtidig indtog en central placering i Kirkens Fronts lagernetværk.⁷⁶ Det virker dog ikke sandsynligt, at det blot var den fælles interesse for diakonalt arbejde, der ledte til denne rolle som indkøber, og der er da også andre mulige forbindelser mellem modstandsbevægelsen, Eliaskirken og Westergaard Madsen, nemlig gennem et netværk af bestemte modstandsaktive præster, der på forskellige tidspunkter, i nogle tilfælde overlappende eller tilgrænsende, havde tilknytning til en eller flere af tre københavnske kirker, blandt disse Eliaskirken.

Westergaard Madsen havde tidligere (1937-42) været sognepræst i Frederiksholms Kirke, hvor Eliaskirkens indremissionske pastor Georg Bartholdy også havde været sognepræst (1930-33). Ind imellem disse var det H.P. Honoré (1934-37) fra Kirkeligt Forbund, der bestred embedet. Denne havde endvidere været hjælpepræst under Bartholdy samme sted.⁷⁷ Om Honoré er yderligere at bemærke, at han, efter embedet i Frederiksholms Kirke, blev sognepræst i Lutherkirken (1943-1952), som også kom til at fungere som depotkirke for Kirkens Front. Under krigen afløstes Westergaard Madsen i Frederiksholms Kirke af Kai Lænkholm (1942-59).⁷⁸ Denne var, ud over at være sognepræst, gruppefører for modstandsbevægelsen i afsnit 5 (Frederiksberg), indtil han blev arresteret af Gestapo i september 1944 og deporteret til Neuengamme. Dermed var han tæt knyttet til Frihedsrådet og københavnerledelsen. Ydermere sad han i bestyrelsen i Dansk Samling.⁷⁹ Det må

73 Kraks Blaa Bog, 1947, s. 869.

74 Kristeligt Dagblad, 29. maj 1945.

75 Ibid.

76 Niels Knud Andersen & P.G. Lindhardt (red.): *Den danske kirkes historie*, bd. 8, s. 248-249.

77 Paul Nedergaard (red.): *Personalthistoriske, sognehistoriske og statistiske bidrag til en dansk præste- og sognehistorie (kirkelig geografi) 1849-1949*, bd. 1, København 1951, s. 222.

78 Ibid., s. 222.

79 Jørgen H. Barfod: *København kampklar. Københavnsledelsen og den illegale hær 1943-45*, s. 92.

på den baggrund betragtes som sandsynligt, at Kai Lænkholm kendte til arbejdet med oprettelsen af de forskellige fødevaredepoter fra et meget tidligt stadie, hvis ikke helt fra starten, og at han havde kontakt til Egil Barfod, Frihedsrådets københavnsleder, der var øverste ansvarlige for depotsystemet.

En sidste person, der bør nævnes i denne sammenhæng, er pastor Paul Nedergaard, der, via artikler i bl.a. *Dansk Præste- og Sognehistorie* samt *Kirkelig Haandbog*, er blandt de bedste kilder til Kirkens Front. Nedergaard var, ud over at være residerende kapellan i Eliaskirken 1924-45, samtidig redaktør på Præsteforeningens Blad. Af andre forhold under besættelsen kan nævnes afholdelsen af illegale møder i Eliaskirkens krypt,⁸⁰ et indædt arbejde for kirkelig samling mod besættelsesmagten⁸¹ samt deltagelse i stiftergruppen bag P.U.F. Dette sandsynliggør, at Nedergaard var en del af det tidlige arbejde med fødevaredepoter i de københavnske kirker, og at han derfor kan have optrådt som mellemmand eller »bro« i forbindelse med overdragelsen af opgaven fra P.U.F. til Kirkens Front. Hans efterfølger som residerende kapellan i Eliaskirken, den grundtvigianske præst Haakon Falcke, blev afsnitsleder for Kirkens Front i Vesterbroafsnittet og kom til at yde en kæmpe indsats i depotarbejdet.⁸²

Det er her værd at bemærke, at både Eliaskirken, Lutherkirken og Frederiksholms Kirke havde en indremissionsk præget menighed, og at hovedparten af de her nævnte præster tilhørte Indre Mission eller andre højrefløjskristne retninger. Dette falder godt i tråd med den tidligere nævnte tendens til højere grad af aktivitet i modstandsbevægelsen blandt præster og lægfolk tilhørende retninger på den kristne højrefløj, og billedet bliver endnu tydeligere ved at se på, hvilke kirker der blev benyttet til fødevaredepoter.

Depoterne

Kirkens Front havde i alt 37 maddepoter i forskellige kirker i København.⁸³ I de reviderede regnskaber vedrørende Kirkens Front, som

80 Ibid., s. 59.

81 Ibid., s. 87.

82 Harald Sandbæk & N.J. Rald (red.): *Den danske kirke under besættelsen*, samt Paul Nedergaard (red.): *Personalhistoriske, sognehistoriske og statistiske bidrag til en dansk præste- og sognehistorie (kirkelig geografi) 1849-1949*, bd. 1; samtaler med nuværende formand for menighedsrådet i Eliaskirken i København, Lars Christian Balslev, og tidligere modstandsmænd Johannes Krarup, der kom i kontakt med Kirkens Front i befrielsesdagene.

83 Paul Nedergaard (red.): *Personalhistoriske, sognehistoriske og statistiske bidrag til en dansk præste- og sognehistorie(kirkelig geografi) 1849-1949*, bd. 1, s. 204.

dækker aktiviteterne i ugerne efter krigen, navngives dog kun 14 kirker.⁸⁴ Baggrunden er, at det kort efter befrielsen blev klart, at Kirkens Fronts arbejde måtte reorganiseres, således at depoterne og kantinerne blev færre, men i stand til at betjene flere.⁸⁵ Den oprindelige tanke, da depoterne blev oprettet fra sommeren 1944 og frem til marts 1945,⁸⁶ var baseret på en forventning om en væbnet befrielse med gadekampe fra hus til hus. Her var det nødvendigt med mange små spredte depoter og kantiner, der kunne betjene frihedskæmperne, hvor end de befandt sig. Da befrielsen imidlertid forløb fredeligt, ændredes behovene til færre, men til gengæld store kantiner, der kunne betjene 25-30.000 personer dagligt.⁸⁷

Derfor blev antallet af kirker skåret ned fra 37 til de 14, der er nævnt i regnskaberne. Absalons Kirke er blandt dem, der ikke figurerer i regnskaberne, dvs. den blev skåret fra ved omstruktureringen. På kirkens aktuelle hjemmeside nævnes i al korthed, at der i kirkens kælder i februar 1945 var oplagret mad nok til ca. 1000 mand i en måned.⁸⁸

Foruden denne kan følgende 14 kirker med sikkerhed siges at have været en del af Kirkens Fronts depotnetværk: Blaagaards Kirke, Eliaskirken, Fredens Kirke, Philips Kirke, Hans Egedes Kirke, Helligkors Kirke, Højdevangskirken, Kingos Kirke, Lutherkirken, Mariakirken, Samuels Kirke, Simeons Kirke, Simon Peters Kirke, Sankt Stefans Kirke.

13 af de 15 nævnte kirker var indremissionske, hvilket bekræfter den tendens, der blev fundet i den teologisk rettede del af undersøgelsen. Alle disse 13 kirker var involveret i diakonalt arbejde via fx Blaa Kors eller lignende organisationer, og en del arbejdede endvidere sammen med Lægmandsbevægelsen for Ydre Mission (L.Y.M.).⁸⁹ Det bredeste diakonale netværk lå helt klart hos Eliaskirken, der ud over det netop nævnte drev bibelkredse, kredse for Det Danske Missionselskab (DMS),⁹⁰ Israelkredse, som sigtede på forkyndelse af evangeliet blandt jøder,⁹¹ Santalkredse, der arbejdede for mission i Santal Parganas i det

84 Reviderede Regnskaber for modstandsorganisationen Kirkens Front, Rigsarkivet

85 Harald Sandbæk & N. J. Rald (red.): *Den Danske kirke under besættelsen*, s. 93.

86 Kristeligt Dagblad, 29. maj 1945.

87 Politiken, 28. maj 1945, s. 8.

88 Lokaliseret d. 21. februar 2014 på www.absalons.dk/21

89 L.Y.M. blev stiftet i 1911. Den var en dansk pendant til en lægmandsbåret amerikansk vækkelsesbevægelse stiftet i 1906. Målet var at udbrede det luthersk-evangeliske budskab gennem en international lægmandsmission. Se A.B. Wibe-Simonsen: *Kortfattet Fremstilling af L.Y.M.s Grundtanker og Formaal*, Aalborg 1917.

90 Stiftet 1821 med det formål at drive evangelisk mission blandt ikke kristne i hele verden, jf. Paul Nedergaard (red.): *Kirkelig Haandbog*, s. 511-512.

91 Ibid., s. 515.

nordøstlige Indien,⁹² missionsuger, et alderdomshjem, et bibliotek, to børnehaver, menighedspleje, arbejde blandt fattige og arbejdsløse m.v.⁹³

Billedet af kirkerne generelt, som hovedsagelig baserer sig på Paul Nedergaards værk *Dansk Præste og Sognehistorie 1849-1949*, er således forholdsvis entydigt og ikke videre overraskende, set i lyset af ovenstående diskussion af grundtvigianere og Indre Missions respektive forhold til modstandsarbejdet. At mønstret er så entydigt, er imidlertid påfaldende og tyder på, at de teologiske tolkningsforskelle stak dybt. To kirker falder dog uden for det indremissionske mønster, nemlig Sankt Stefans Kirke, der var grundtvigiansk præget, og Højdevangskirken, der havde en mere delt menighed. Sidstnævnte blev bygget i 1935 med stærk støtte fra kirkeminister P. Dahl (kirkeminister (S) 1924-26 samt 1929-35), som ønskede at trække den københavnske arbejderklasse tættere på det folkekirkelige liv. Urbaniseringen skabte store sociale problemer, som Københavns Indre Mission og arbejderbevægelsen begge arbejdede på at løse, og der var berøringsflader mellem dem i det diakonale arbejde.⁹⁴ Det er muligt, at Højdevangskirkens bånd til Kirkens Front blev skabt ad denne vej.

Aktiv eller passiv modstand?

Var Kirkens Front, der hovedsagelig beskæftigede sig med en form for socialt hjælpearbejde, så udtryk for en aktiv eller passiv modstand?

Sammenholdes Kirkens Fronts oprindelige formål, beskyttelse af præster og universitetsfolk, som var truet af den tyske værnemagt, med nærværende artikels definition af modstand, falder gruppen tydeligt ind under kategorien aktiv modstand, idet man, om nødvendigt ved brug af dødelig vold, ville forsvare personer, der af den tyske værnemagt blev anset som trusler mod den aktuelle samfundsorden.

Men hvordan forholdt det sig efter omlægningen af arbejdet? Kan man tale om, at gruppen flyttede sig fra en tydelig aktiv deltagelse i modstandsarbejdet til en mere passiv rolle? Faktum er, at gruppen først for alvor kom til at tage del i modstandsbevægelsens arbejde efter befrielsen, på trods af, at den var tiltænkt en fremtrædende rolle i den væbnede befrielse, der aldrig kom. Dertil kan lægges, at gruppens formål ikke var at tage aktiv del i kampen mod besættelsesmagten, men i

92 Ibid., s. 516 f.

93 Holger Knudsen: *De Hellige*, Aalborg 1984, s. 226 f.

94 Kurt Ettrup Larsen: *En bevægelse i bevægelse*, Fredericia 2011, s. 280-283.

højere grad at sikre strukturen omkring modstandskampen, for derved at skabe en mental sikkerhed omkring så jordnære forhold som bespisningen og så åndelige forhold som at sikre Guds støtte til den danske modstandskamp:

Alt var taget i Brug, Krypten tjente til Depot og Spisested for Mandskabet; Sakristiet og Nikodemussalen var Sovesale, andre sov på selve Kirkebænkene. Hver Morgen holdtes der Morgenandagt i Kirken kl. 9.30; der var god Tilslutning hertil, lige som der blev gjort alt for, at Frihedskæmperne skulle føle, at de befandt sig i en Kirke og tjente i en Kirkegruppe under Frihedsbevægelsen.⁹⁵

Der var således klart tale om et åndeligt arbejde fra Kirkens Fronts side. Dertil skal dog lægges, at gruppen opretholdt en mindre række væbnede grupper, som både tjente gruppens tidligere formål, men samtidig fungerede som vagtværn tilknyttet de forskellige depoter. Endvidere fik disse til opgave i forbindelse med befrielsen at beskytte syv af Københavns vigtigste museer.⁹⁶

For Kirkens Fronts vedkommende var der i mindst lige så høj grad tale om åndelig modstand som om fysisk. Gruppens fremmeste opgave var at skabe tryghed for de mennesker, der fungerede som modstandsbevægelsens frontkæmpere. Samtidig var den dog en central og uundværlig del af forsøget på at skabe en regulær undergrundshær, der havde kunnet gå i aktion, hvis befrielsens begivenheder havde taget en anden retning. Kobles dette med de stadigt stående bevæbnede vagthold, beskyttelsen af Københavns kulturelle institutioner samt ansvaret for en række nødlazaretter og den hertil hørende sygebærertjeneste, må gruppen henregnes til den aktive modstandsbevægelse, uagtet at den først for alvor kom i aktiv tjeneste, efter det sidste skud var løsnet i de københavnske gader d. 5. maj 1945.

Konklusion

Inden for emnet den danske folkekirke under besættelsen er der behov for at bygge bro mellem på den ene side Erik Thostrup Jacobsens og på den anden side Harald Sandbæk & N.J. Ralds udlægning. Ikke mindst er anlæggelse af et udefra-perspektiv på kirkelige kredses aktive engagement i frihedskampen tiltrængt og udgør en kernemålsætning for nærværende artikel.

⁹⁵ Eliaskirkens Menighedsblad, august og september, 1945.

⁹⁶ Ibid.

Clearingmordet på Kaj Munk blev den direkte udløsende faktor for oprettelsen af Kirkens Front, men Fronten var i lige så høj grad udtryk for et opgør med den fremherskende linje inden for folkekirken omkring opretholdelsen af ro og orden, en linje, der til stadighed bibeholdtes, også efter den danske regerings afgang den 29. august 1943.

De højrekirkelige retninger, særligt Indre Mission, var stærkt overrepræsenterede blandt gruppens medlemmer, fordi de, med bund i teologiske argumenter, var mere disponeret for at tage del i modstandsarbejdet end folk tilhørende venstrekirkelige retninger såsom grundtvigianerne.

Sidstnævntes udgangspunkt byggede på en grundidé om en indre dansk folkeånd, som bærer af den danske kristne nation. Deraf udledtes, at den ydre kamp var unødvendig og i modstrid med Guds ønsker, da besættelsen skulle ses som en prøve på menneskets indre tro. Så længe det danske folk bar den danske nation i hjertet, skulle den med tiden nok få et fysisk og geografisk udtryk igen. Indre Missions udgangspunkt var derimod, at besættelsen af Danmark var Guds straf for menneskets hovmod. De danske politikere havde skubbet Gud længere og længere bort via en sekulariseringspræget lovgivning, og kirken havde ikke gjort nok for at forhindre dette. Derfor havde Gud sendt Satan selv, i form af den tyske besættelsesmagt, som straf for dette svigt. Dette onde skulle bekæmpes, dels ved fastholdelse af den kristne tro, men bestemt også gennem direkte fysisk kamp. Resultatet blev, at grundtvigianerne anbefalede at bakke op om regeringen, kongen og biskoppernes samarbejdslinje i forhold til den tyske besættelsesmagt, hvorimod Indre Mission anbefalede at tilslutte sig modstandskampen.

Dette er et generaliseret billede. Nogle individer fra den grundtvigianske fløj tilsluttede sig modstandskampen, ligesom nogle indremissionske kristne støttede samarbejdslinjen, men den overvejende del af de kristne lægfolk fulgte den fra centralt hold anbefalede linje. Der gælder det forbehold, at der kan være forskel på grundtvigianere og Indre Mission i hovedstadsområdet, hvor Kirkens Front var aktiv, og i resten af landet. Københavns Indre Mission havde et bredere samarbejde med kredse i arbejderbevægelsen end Indre Mission i resten af Danmark, hvilket kan have spillet ind på beslutningen om at gå aktivt ind i modstandsarbejdet. Ikke desto mindre var kristne lægfolk over hele landet påvirkede af de enkelte kristne retningers overordnede linje.

For Kirkens Fronts vedkommende har der utvivlsomt været en klar sammenhæng mellem de herskende rekrutteringsmønstre i modstandsbevægelsen – der primært gik gennem 'stærke bånd' – og de

menigheder, der lagde kirke til depoterne. Således har man søgt depotkirker i de miljøer, man kendte og havde tillid til. Overvægten hos indremissionske menigheder kan skyldes, at gruppens igangsættende kerne var indremissionsk. Såvel udspring som tilvækst kom fra en forventelig kant, nemlig derfra hvor aktivismen var størst, i det højrekirkelige miljø. De første væbnede grupper kom særligt fra det indremissionske Vesterbro KFUM og voksede derudfra. Omlægningen havde sit udspring i samme miljø, nemlig den indremissionske Eliaskirke og personer knyttet hertil, men det er samtidig her vi finder den klareste undtagelse fra dette mønster, nemlig Eliaskirkens residerende kapellan, Haakon Falcke, der var kirkens første grundtvigianske præst. Falcke lagde et stort arbejde i Kirkens Front og overtog ledelsen af folkene tilknyttet denne kirke fra den tidligere residerende kapellan, Paul Nedergaard. Dette eksempel på, at der også fandtes grundtvigianske kristne i modstandsbevægelsen, nuancerer billedet noget.

Ud over en beskrivelse af en hidtil forholdsvis ukendt modstandsgruppe giver undersøgelsens klare hovedresultat også en mulig forklaring på Tidehvervs forholdsvis stærke repræsentation i modstandsbevægelsen. Denne retning havde, lige som Indre Mission, sit udspring i en kraftigt luthersk orienteret kristendomsforståelse. Således har Tidehverv kunnet lægge samme argumentation til grund for en deltagelse i modstandskampen som den her beskrevne.

Med ovenstående håber jeg – ud over at trække Kirkens Front frem fra glemslens mørke – at have føjet en ny nuance til folkekirkens »mørke« højrefløj og givet frihedskampens skytsengle og smørrebrødsjomfruer den plads i historien, der ikke hidtil har været dem forundt.

SUMMARY

Resistance Movement and Christian Church in Denmark, 1940-45 The Importance of Theological Main Currents for the Attitudes of Vicars

Little attention has been paid to the position and role of the Christian church during the German occupation of Denmark, 1940-45. Harald Sandbæk & N. J. Rald, clergymen in the Danish National Church and active participants in the resistance movement, released an anthology edited by themselves as early as 1945, presenting a committed insider view on Christian resistance. A scholarly study by Erik Thostrup Jacobsen came in 1991, focusing mainly on the political views of the Church as national institution, more or less leaving aside its clandestine role through local activities and informal networks, and differences of opinion among clergy and laypeople.

The aim of the present study is to bridge the gap between these two angles of approach by presenting an outsider view on underlying, theologically informed attitudes as well as on actual examples of Christian participation in resistance activities.

The two main factions of the National Church had very different views on how to react towards occupation by NS-ruled Germany. *Grundtvigians* – the term being derived from the name of an important religious and literary figure of 19th century Danish history – viewed the nation as a metaphysical idea situated in the inner religious and national ties that bind the individuals of any particular people together. On these grounds, the only way to resist the Germans – or rather, preserve the Danish nation regardless of their presence – was by maintaining one's inner convictions.

By contrast, the more strict and conservative Evangelical revivalists of *Indre Mission* [»Home Mission«] viewed the occupation as a punishment from God, who had unleashed Evil upon the Danes for their wrongdoing in moral and religious matters. Evil was evil, hence, the Lutheran doctrine of complying with temporal authority did not apply. Indeed, many belonging to this faction within the church found it essential to join the resistance movement. One product of this conviction was *Kirkens Front* [»The Church Front«]. This small religiously based resistance group, until now almost unheard of by a wider audience, recruited overridingly among *Indre Mission*. It specialized in providing food supplies for resistance fighters in case military confrontation with German troops should occur during the final phase of the war. Because the surrender in Denmark was peaceful, the group never saw actual combat, as neither did the wide majority of others mobilized in underground army groups. Nevertheless, they did feel compelled to fight the Germans any way possible, their choice being not only a question of personal, political and national conviction but even of eternal redemption.